

25. הא לחמא עניא – מצות וסמלים

את ליל הסדר ניתן להבין כטקס מורכב שיש בו אקט משמעותי של היזכרות. כטקס הוא חוזר על עצמו, המתכונת הבסיסית איננה משתנה. אכן, יש למתכונת זו היסטוריה, ולא ביום אחד הוא הגיע למתכונת הזאת, אף לא ביומיים; אך לאורך התנועה, הגרעין היה קבוע למדי; הוא מעוגן בהגדה, שבה מעוגנת גם העשייה שבסדר: הפעולות הנעשות, רשומות בהגדות המשמשות מעין קובצי הוראות כיצד לנהוג בלילה הזה שהשתנה מכל הלילות. ההגדה יכולה להשתנות בפרטים כאלה או אחרים, אך אם אנו מדברים על ההגדה המסורתית, יסודותיה הנעוצים במשנה והתגבשותה בתקופת הגאונים, הגיעה לעת הזו אל המנוחה ואל הנחלה. טקסט יציב באופן יחסי, המושמע בניסיונות לאיציבות באופן לאיחסי כאלו שמזמנת ההיסטוריה (במיוחד היהודית), מעודד מאוד את הפרשנות, 'בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים' – אבל איזו 'מצרים' ואיזה 'אדם'? במיוחד בולטת בהקשרים שכאלה הפרשנות הסמלית.

כאמור, הבסיס להיזכרות הוא הטקסט, הוא מספר בתמציתיות את סיפור העבר בהדגישו את הנקודות החשובות מבחינה דתית; אבל הטקסט נטוע בטקס ובנקודה זו נקשרים השפה המילולית ושפת הגוף, המעשה הפיסיגופני; לא רק האינטלקט פועל בסדר, אלא האצבע מצביעה והעין צופה, החך טועם, והאלמנטים הסמליים הפזורים על השולחן נמצאים משולבים באמירה ההגדה. יתרון הטקס על הטקסט מובע ב'הא לחמא...'; אין מתחילים בסיפור יציאת מצרים באופן שמנוהל על איזשהו בסיס כרונולוגי או תמטי, אלא מביטים במצה. הקטע 'הא לחמא עניא' פותח את 'מגיד' – הוא החלק המרכזי בהיזכרות, המוביל אליה; אומרים אותו, אך במבט לשולחן, בציפייה לטעימה.

בצד הטקס, גם 'מגידים' את מעשה יציאת מצרים במטרה לחוות את דמותו, להרגיש כאילו אנו יוצאים ממצרים; ומאחר שהזמן חלף והדרך אל העבר חולפת דרך פילטרים ומסננות למיניהם, אין מרגישים את העבר הגולמי, אלא את השתקפותו בהווה. הפערים בין יציאת מצרים המקורית לבין זו שעברה מבעד הפילטרים ההיסטוריים והתרבותיים משתקפים בפרשנות לכל מה שערך לפנינו.

כאמור, המפגש הראשון עם האמירה־הגדה נעשה באמצעות הביטוי 'הא לחמא עניא'. קטע זה נכון לראותו כהקדמה לסיפור, ובו נפגשים עם השפה – השפה הארמית, ועם המצה. לפשר השימוש בשפה הארמית נדרשו רבים. ניתן להעניק לכך הסבר היסטורי:

הלשון הארמית של הפסקה אינה כדי שכולם יבינו, שכן בזמן חיבורם וצירופם של הדברים, בתקופת הגאונים, כבר לא הייתה הארמית שפת הדיבור של כל שכבות העם. כל התפילות הקדומות מימי התנאים והאמוראים הן בעברית ואין בהן ולו מילה אחת ביוונית או בארמית. ואולם בתקופת הגאונים הייתה נטייה לחבר הכרזות ואף תפילות בלשון הארמית. הגאונים כתבו הרבה מספריהם ומתשובותיהם בארמית.²

בהסברם, שמואל וזאב ספראי, לא רק מסבירים, אלא גם שוללים הסבר אחר, פופולרי, שאותו, לדעתי אין לבטל, ובוודאי שלא להשליכו לפח האשפה של פרשנויות נטולת בסיס, אלא להעמידו על מעמד מדרשי, מעין דרש. ביטוי יפה לכך מובע ב'הגדת מעם לועז':

והפרק הראשון של ההגדה נתקן לאמרו בלשון תרגום, כי באותם הימים לא הבינו לשון הקודש, כי כל דיבורם היה בלשון ארמי... כי יבינוהו העניים ויכנסו לבית, וישבו ליד השולחן, ולא יתביישו שכן בעל הבית הוא שהזמין אותם. ...וכן רגילים הרבה אנשים לומר את ההגדה בלשון לאדינו...³

ככל הנראה, אין זו אמת היסטורית, זהו פירוש־מדרש יפה, ולמען האמת נפוץ, המורה על סדר עדיפויות; אם להגדה השזורה בברכות עשוי להיות ערך דמוי תפילה, יכול להיות שנכון יהיה לספר את הסיפור בעברית, כמו שקורה בהמשך ההגדה, אבל הערך של הפנייה לעני גבר. כביכול יש שתי 'שפות', שפת התורה, התפילה וכדומה, שבה נכון לספר את הסיפור, ו'שפת העני' שבה הוא מנסח 'סיפור' אחר לחלוטין, את מחסורו, ואנו מצויים לדבר אתו בשפתו, ובאופן אמתי ולא מתנשא. במובן זה הפירוש ההיסטורי של ספראי הפוך לפירוש־מדרש הזה; לדידם, הגאונים כתבו זאת כמו שכותבים תפילות, ובכך שיוו לכתוב – ולמעמד – ערך נשגב, ואילו לפי תפיסה זו, דווקא פשטות הלשון היא החשובה להתנהלות הסדר.

בפועל, מזמנים את העני, יחד עם בני הבית, כדי לאכול, וגם כדי לספר את הסיפור. 'הא לחמא' הוא הזמנה לעני, הזמנה לאכילה; 'קריאה זו קודמת לגופה של הגדה, כמזמין קראויו אל הלחם. וכדי שתהא כל ההגדה, השאלה וגם התשובה – נאמרת על הלחם, לחם שעונים עליו דברים

1. שמואל וזאב ספראי, **הגדת חז"ל**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 205.

2. שם, עמ' 111.

3. שמואל ירושלמי, **הגדת מעם לועז**, ירושלים תשמ"ט, עמ' עז.

הרבה⁴: אך ההזמנה הזו מכוונת בשלב זה, לא לסיפור עצמו, אלא ליצירת תודעה אחרת; כדי לספר, נדרש שינוי תודעתי הקשור בעוני. שמואל וזאב ספראי ניסחו זאת כך:

...ואולם, הפתיחה 'הא לחמא עניא', יותר משמתכוונת להזמין נצרכים לבוא ולאכול ממש, היא נועדה לצרכי חינוך ולהגברת התודעה למעשי צדקה. הציבור וגבאי הצדקה דאגו מראש לנצרכים, ואיש לא הגיע לבית שבו הנערך הסדר לאחר הקידוש ואכילת הפרפראות...⁵

נפסע עוד פסיעה קדימה בדיונו; מדברים על עוני, מזמינים לאוכל; בעצם, מדברים על אוכל; לא ניתן לברוח מן האוכל; האוכל הוא סמל מרכזי בחג⁶. דוק, ההגדה משרטטת רעיונות נעלים, אך אין מדובר כאן בבית מדרש; האוכל הוא סמל פשוט, אולי הפשוט ביותר; האוכל הוא סמל לאוכל; יש מי שצריך אוכל; יש מי שצריך מאוד אוכל; עתה ניתן להתחיל לדבר על יציאת מצרים.

ועדיין אין מספרים את הסיפור, אלא מראים – 'הא' כלומר 'זה' והוא מומחש ממש ביד מראים בפועל; מראים את מה שאמור להיות אחת מתוצאותיו הדתיות של הסיפור – המצה. המצה היא אוכל, דבר מאכל, ומעבר לסמליות הכללית של האוכל בסדר, יש בה סמליות משלה:

דע כי אע"פ שהמצה נאפתה מקמח או מסולת לבן מאד ונקי ומנופה היטב, בכל זאת אנו אומרים הרי הלחם העוני שאכלו אבותינו בארץ מצרים. ובגלל שתי סיבות יפה השם הזה. מאחר שהבצק לפני שמחמיץ הוא קטן בנפחו, ורק אחרי שהוא מחמיץ הוא עולה ותופח, ולכן המצה שהיא בלי חמץ היא נמוכה ודומה לעני שהוא שפל רוח⁷.

פרשן־דרשן זה ממשיך מסורת דרשנית ידועה הרואה במצה בסיס לעידוד החשיבה הסמלית, ובענייני העוני ("לחם עני – עני כתיב, מה עני שדרכו בפרוסה, אף כאן בפרוסה... מה דרכו של עני – הוא מסיק ואשתו אופה, אף כאן נמי הוא מסיק ואשתו אופה" [בבלי, פסחים קטו ע"ב קטז ע"א]); אולם, בהשוואתו את המצה, לא להרגליו של העני, אלא לעני עצמו – 'היא נמוכה ודומה לעני שהוא שפל רוח', הוא מגיע למה שכינינו קודם שינוי תודעה בעוצמות בלתי־שגרתיות.

שלב נוסף קשור לאופן אכילת המצה:

4. לפי המהר"ל (אלהיו כי טוב, **סדר ליל פסח**, ירושלים תשמ"מ, עמ' צט).
5. שמואל וזאב ספראי, **הגדת חז"ל**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 111.
6. בין שמדובר במאכלים המיוחדים ובין שמדובר בסעודה בכללותה. בלשון חכמים המדברים על השולחן: "אמר רב שימי בר אשי: ... ואין עוקרין את השלחן אלא לפני מי שאומר הגדה. ... למה עוקרין את השלחן? אמרי דבי רבי ינאי: כדי שיכירו תינוקות וישאלו" (בבלי, פסחים קטו ע"ב).
7. שמואל ירושלמי, **הגדת מעם לועז**, ירושלים תשמ"ט, עמ' עז.

וכן מפני שעיכולה משתהה במעיים, ולכן שבע האדם שאוכל מעט כי לא מתעכל מהר. וכן המצרים בהיותם אויבי ישראל, היו נותנים להם לאכול עוגות מצות שלא החמיצו כדי שיאכלו פחות וישתהה במעיהם הרבה. וזה שאומר: הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים, אין הכוונה למצה שהיו אוכלים בשעה שיצאו ממצרים, אלא לזו שאכלו בהיותם עבדים במצרים.

העוני במובן החברתי-כלכלי, העוני של הווה, מתחבר לעוני של העבר; תפקיד המצה אינו להזכיר את אירועי יציאת מצרים, אלא את השעבוד, ומבחינה זו המרור והמצה חד הם. והשלב הבא הוא עוני מרצון, עוני יזום, עוני שמקבל האדם על עצמו כדי לשלוט ביצריו, "כל דכפין ייתי ויכול...ומי שמרעיב עצמו ראוי להזמנה, בעוד שזה שמילא כרסו בערב פסח, אין הוא ראוי להזמנה..."; ועוני זה הוא הבסיס לסיפור יציאת מצרים, שמתחיל מכאן ואילך.

נמצאנו למדים, זיכרון יציאת מצרים הוא מאבני היסוד של היהדות, אך לסיפור יציאת מצרים של הפסח ייחודיות מהותית. אכן, אזכור (טפטוף) יציאת מצרים השכם והערב משנה את תודעתנו, אך לבניית הטמעת סיפור יציאת מצרים המיוחד הזה, יש צורך בשינוי תודעה. ספק אם נכון להציב משוואות, אך אם נידרש לכך נתמצת: 'סיפור משנה תודעה משתנה יוצרת סיפור'; יציאת מצרים אחת מתבארת עלידי סיפורים שונים.

משהו מן הנאמר לעיל מובע במדרש חז"ל: "אמר שמואל: 'לחם' עני' כתיב לחם שעונין עליו דברים. תניא נמי הכי 'לחם עני' – לחם שעונין עתיו דברים הרבה" (בבלי, פסחים קטו ע"ב); החיבור בין 'לחם' במשמעות הממשית, 'עני' – עוני לפי הפשט, ו'עני' – ענייה, דיבור, לפי הדרש מציג את מהות 'הא לחמא' – הקדמת הסדר, ובמובן מסוים את מהות הסדר כולו.